

תרגומי הספרות הערבית לעברית: מאוריינטליזם להתקבלות

הקדמה

פעילות התרגום מערבית לעברית התנהלה בעת החדשה בצל עימות ממושך בין ישראל לבין התנועה הלאומית הפלסטינית ומדינות ערב ובצל הגמוניה פוליטית, כלכלית וחברתית של הרוב היהודי כלפי המיעוט הערבי-פלסטיני החי בישראל. על כן התרגומים בין שתי השפות אינם יכולים להיות מנותקים מהעימות הפוליטי, מיחסי רוב – מיעוט ומהשיחים האידאולוגיים הנלווים אליהם, שהתרגומים עצמם אמורים לאמץ או לערער.¹

מאמר זה מתמקד בשלושה מתרגמים בולטים שאימצו מגמות תרגום ייחודיות, מתוך מניעים אידאולוגיים מנוגדים, והובילו את פעילות התרגום לכיוונים שונים: מנחם קפליוק (1900–1988), שמעון בלס (ני 1930) ואנטון שמאס (ני 1950). שלושתם מייצגים לא רק שלושה דורות של מתרגמים שפעלו במסגרת פעילות תרגום זו, אלא גם שלוש קבוצות אידאולוגיות ואתניות של מתרגמים: מתרגמים יהודים ממוצא אירופאי בעלי אוריינטציה אוריינטליסטית,² מתרגמים יהודים בני התרבות הערבית ששמרו אמונים לתרבות זו אך שירתו בפעילותם הן את הממסד הן את החוגים

* ד"ר כיאל הוא ראש החוג ללימודי הערבית והאיסלאם באוניברסיטת תל-אביב.

1. ליטל לוי טוענת בקשר לתרגומים "הפנימיים" בתוך היצירות של אמיל חביבי וסמיר נקאש שהתרגומים בין שתי התרבויות המערבות בסכסוך הערבי-ישראלי אינם יכולים להיות מנותקים מהעימות הפוליטי. ראו L. Levy, "Exchanging Words: Thematizations of Translation in Arabic Writing from Israel", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 23,1–2 (2003), p. 111

2. הכוונה ב"אוריינטליזם" לסגנון מחשבה המבוסס על הבחנה מהותית בין "האוריינטי" לבין המערב, ומטרתו לאפשר את השליטה המערבית באוריינט. בבסיס הנרטיב האוריינטליסטי עומד התיאור של המזרח בערכים של נחשלות תרבותית, חברתית וכלכלית ועליונות גופנית ויצרית, בניגוד גמור לערכים הקיימים במערב. הידע המוחזק בתרבות העברית על התרבות הערבית מקורו בדרך כלל בדגם האוריינטליסטי. על כן בתקופת היישוב בלט מחזור הנרטיב האוריינטליסטי במפורש כעמדה הגמונית (ראו י' אופנהיימר, מעבר לגדר: ייצוג הערבים בסיפורת העברית והישראלית [1906–2005], תל אביב 2008, עמ' 10–12).

הקומוניסטיים ומתרגמים פלסטינים מישראל שייחסו חשיבות רבה לייצוג הנרטיב של בני עמם.³

א. מנחם קפליוק (1900–1988)⁴

קפליוק היה מראשוני המזרחנים הציונים החשובים בארץ לפני קום המדינה.⁵ המפעל החשוב שלו היה מפעל התרגומים מהתרבות הערבית. תרגומו הראשון היה יצירתו האוטוביוגרפית המרתקת الأيام (ימים, 1929) של הסופר המצרי הידוע טאהא חוסיין (1889–1973). חוסיין, שהתעוור בילדותו, בלט במרוצת השנים כאחד האינטלקטואלים הליברליים החשובים במצרים. התרגום יצא לאור בשנת 1932 בסדרה "ספרייה לכול" (16) בהוצאת "אמנות" בתל אביב. זהו למעשה התרגום הראשון של הספר לשפה זרה, והוא יצא לאור שלוש שנים בלבד אחרי הופעת הרומן בערבית.

שנה לאחר מכן (בשנת 1933) הוא פרסם באותה סדרה (ספרייה לכול, 51–54) תרגום של ספר המסעות ملوك العرب (מלכי ערב, 1924) של הסופר והמשורר הלבנוני אמין אלריחאני (1876–1947) וקרא לו "מלכי ערב: רשמי מסע בארצות ערב". אלריחאני, ששהה שנים רבות בארצות-הברית וכתב בערבית ובאנגלית, מסכם בספר זה את רשמיו

3. ראו סקירה כללית נרחבת על פעילות התרגום מן הספרות הערבית לעברית אצל חנה עמית-כוכבי, "תרגומי ספרות ערבית לעברית: הרקע ההיסטורי-תרבותי שלהם, מאפייניהם ומעמדם בתרבות המטרה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1999.

4. קפליוק נולד ברוסיה בשנת 1900. הוא קיבל חינוך מסורתי בבית הספר העברי שהקימו ציוני המקום. הוא היה חבר בתנועת "החלוץ" הציונית ועזב את רוסיה בראשית 1921. בהיותו בווארשה היה חבר המועצה של חלוצי רוסיה בדרכם לארץ, שטיפלה בסידורם הארעי ובעלייתם. הוא עלה לארץ בשנת 1922 ולמד באוניברסיטה העברית בתחום הערבית והאסלאם. מאז 1927 החל לפרסם בעיתוני הארץ, ובעיקר בעיתון "דבר", שבו היה אחראי למדור הערבי – רשימות הווי מחיי הערבים, שזכו לפופולריות רבה (ראו ד' תדהר, "מנחם קפליוק", אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו: דמויות ותמונות, 11, עמ' 3812–3813).

5. אבראהים עבד אלכרים, חוקר פלסטיני במוסד "אלארד" ללימודים פלסטיניים בסוריה, פרסם בשנת 1993 מחקר מקיף על המזרחנות הישראלית, והוא רואה בה פועל יוצא מהמזרחנות המערבית. בעיניו ההתעניינות המערבית בארצות המזרח, ובמיוחד בפלסטין, שירתה למעשה את האינטרסים הציוניים. הוא גם מבליט את זהותם היהודית של כמה מזרחנים מערבים כדי להדגיש את הקשר בין הציונות לבין המזרחנות המערבית. לדעתו, מחקריהם הראשונים של המזרחנים הציונים נועדו להכשיר את הקרקע להתיישבות היהודית בפלסטין, אם על ידי הדגשת בורותם, נחשלותם ומיעוטם של התושבים הפלסטינים ואם על ידי הדגשת הקשר ההיסטורי והדתי שבין היהודים לבין ארץ זו. עבד אלכרים מוסיף שעם הקמת מדינת ישראל במרחב הערבי העוין עודד הממסד הישראלי את המזרחנות ותמך בה ואף העניק מעמד מיוחד למזרחנים בצבא ובמועדות כדי לנהל את המאבק המדיני, הצבאי והתרבותי נגד הערבים בצורה יעילה ותכליתית (ראו إبراهيم عبد الكريم، الاستشراق وأبحاث الصراع لدى إسرائيل، عمان: دار الجليل، 1993, 58–67).

מהמסעות בחצי האי ערב ומהמפגשים שלו עם המלכים והשליטים באותו אזור. מכאן הספר הוא מקור חשוב להכרת הכוחות הפוליטיים המרכזיים הפועלים בחצי האי ערב. לאחר מכן שקד קפליוק על תרגום שני ספרים שכתב ההיסטוריון הפלסטיני עארף אלעארף (1891–1973), שהיה מושל נפת באר שבע בשנות השלושים של המאה העשרים, על הבדווים בנגב: القضاء بين البدو (מערכת המשפט הבדווית, 1933), שיצא לאור בשם "שבטי הבדואים במחוז באר-שבע" בהוצאת "בוסתאני" בשנת 1935 ולאחר מכן בשתי מהדורות נוספות בשנים 1936 ו-1938, و-تاريخ بئر السبع وقيائلها (תולדות באר שבע ושבטיה, 1934), שיצא לאור בהוצאת דפוס שני בשנת 1937.

בשנת 1945 הוא פרסם בהוצאת "עם עובד" את הספר "יומנו של תובע בכפרי מצרים", שיוחד להכרת הליכות חייהם של הפלאחים המצריים. בספר הובאו יצירות שונות של סופרים מצריים בולטים ובמרכזן יצירתו של תופיק אלחכים (1898–1987) يوميات نائب في الأرياف (יומנו של תובע בכפרים, 1937), שעל שמה נקרא הקובץ. כן פורסמו בו מערכון של אלחכים – "בוקר במרפאת מחלקת הבריאות" – ועוד שבעה סיפורים קצרים מאת מחמוד תיימור (1894–1973). בספר גם פרק מהספר قضية الفلاح (בעיית הפלאח, 1937) של הסופרת עאישה עבד אלרחמאן, הידועה בשמה הספרותי "בנת אלשאטיא". לאחר קום המדינה קפליוק לא פרסם תרגומים רבים של יצירות ערביות מלבד הספר "הגנב והכלבים וסיפורים אחרים", שיצא לאור בהוצאת "ספרית פועלים" (הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה) בשנת 1970. זהו למעשה קובץ סיפורים פרי עטו של הסופר המצרי הידוע נגיב מחפוז (1911–2006). הבולט בהם הוא הרומן اللص والكلاب (1961), שעל שמו נקרא הקובץ, ונוספו עליהם חמישה סיפורים קצרים של המחבר.

סקירה זו על תרגומיו של קפליוק מצביעה על היכולת שלו לבחור במיטב היוצרים והסופרים הערביים ובמגוון רחב של יצירות וכתבים, ועל המוטיבציה והיזמה שלו לתרגם יצירות שלא חלף זמן רב מאז פרסומם. ואולם ההתמקדות בתרגומיו מן הספרות הערבית יכולה להועיל בחשיפת תכליתם של התרגומים ומדיניות התרגום שנקטה בהם. אקדים לומר שקפליוק לא הסתיר את גישתו העיליתנית המתנשאת כלפי הספרות הערבית, שהאשימה בריבוי החיקויים לספרות המערבית ובריבוי יצירות השרק הלא מלוטשות, וכן כלפי הסופרים הערביים – אותם האשים כי הם קצרי נשימה סיפורית. על כן הוא כותב בהקדמה לספר "יומנו של תובע בכפרי מצרים":

בתהליך של התקדמות, בהשפעת ספרויות המערב (תחילה) – צרפתית ואחר כך גם אנגלית), עברה הספרות הערבית החדשה לפסים אירופיים, כביכול, אלא ששלבי ההתפתחות נתלו ומתלולים תופעה שלילית של חיקויים שטחיים לספרות הבלטריסטיטית המערבית. וכך אתה מוצא, שמשפרים ערבים ממצרים כתבו וכותבים נובילות וסיפורי-סרק, ללא עיבוד וללא ליטוש, ללא מבנה וללא

שלימות כלשהי. נסיונות של סיפורים גדולים ורומנים נידונו לכשלון מוחלט, שכן הנשימה הסיפורית של הסופר הערבי היא קצרה מאוד ותחת הסיפור באה גשנות מתקתקה, או קפיצות פובליציסטיות.⁶

קפליוק גם לא נרתע מלמתוח ביקורת ישירה על היצירות שהוא בעצמו תרגם בשל פרטים שנראו בעיניו כליקויים אמנותיים. כך למשל הוא כותב על הרומן "הגנב והכלבים" של נגיב מחפוז: "הקורא הרגיל אצל ספרות מערבית מסוג של זרם התודעה יכול אולי למצוא ב"הגנב והכלבים" ליקויים פה ושם כמו חוסר עקביות בסגנון ההפנמה, אריכות וכדומה".⁷

ברור שכתובת דברים כאלה בהקדמה לספר מתורגם מהספרות הערבית יכולה ליצור בקרב הקוראים רתיעה ביחס לערכה הספרותי והאמנותי של היצירה המתורגמת. אך ספק אם בראש מעייניו של המתרגם עמד הרצון להעשיר את ספרות היעד ביצירות מופת ערביות. בעיניו תכליתם של התרגומים מן הספרות הערבית איננה שונה בהרבה מתרגומם של מסות או מאמרים העוסקים בחברה הערבית. למעשה, אמנותו ברעיון הציוני ובחשיבות הכרת המרחב הערבי שמסביב רק הגבירה אצלו את הדבקות בגישה אוריינטליסטית שתכליתה לבחון את החברה הערבית בזכוכית מגדלת. לכן היצירות שנבחרו לתרגום היו בעיקר כאלה שיש בהן כדי לפתוח אשנב להכרת החברה הערבית. בהקדמה שכתב קפליוק לספר "יומנו של תובע בכפרי מצרים" הוא הסביר כי תכליתו של הספר לאפשר את הכרת אורח חייהם של הפלאחים המצריים: "ספר זה הניתן לקורא העברי מטרתו לספר על הליכות חייהם של מיליוני עובדי האדמה במצרים, שכתנו הגדולה, כפי שצוירו בעטם של סופרים מבני העם המצרי".⁸

אין פלא אפוא שקפליוק לא ראה פסול בצירוף פרק מספרה העיוני של בנת אלשאטי, העוסק בחיי הפלאחים המצריים, לקובץ סיפורים, שהרי בסופו של דבר בעיניו אין הבדל בין יצירות סיפוריות לבין פרק מספר עיוני כל עוד הם משרתים את התכלית של הכרת החברה המצרית.

תכליתן האינפורמטיבית של היצירות המתורגמות מערבית הובילה את קפליוק לפעול לא רק כמתרגם ספרותי אלא גם כמזרחן. על כן הוא דאג להוסיף הנהרות ופרשנויות רבות בגוף התרגום ובשוליו כדי להעשיר את הידע של הקורא על החברה הערבית. ואולם אין ספק שהערות שוליים כאלה מכבידות את קריאת הטקסט הספרותי.

כך למשל, המזרחן קפליוק מסביר בהערות שוליים משפט קצר שהעדיף לתעתקו או לתרגמו תרגום מילולי:

6. תופיק אל-חכים, יומנו של תובע בכפרי מצרים, תל-אביב 1945, עמ' 7.
7. נגיב מחפוז, הגנב והכלבים וסיפורים אחרים, תל-אביב 1970, עמ' 17.
8. אל-חכים, יומנו (לעיל הערה 6), עמ' 7.

والعمدة الذي سيزعم لي حالفاً بالطلاق.⁹
 ה"עומדה" ישבע לי ב"גירושין".¹⁰ עומדה – ראש הכפר הממונה מטעם הממשלה,
 "מוכתאר".

"אגרש את אשתי בשלוש אם..." – זהו נוסח של שבועה חמורה אצל המוסלמים,
 שכן בעל האומר לאשתו שלוש פעמים "גירשתיך" אסור לו לחזור ולישא אותה.¹¹

הסבריו הפרטניים של קפליוק לא היו נחוצים כלל אילולא היה מתעתק את המילה
 "עומדה" (ראש הכפר) ואילולא היה מתרגם באופן מילולי את הביטוי *حالفاً بالطلاق* (נשבע
 בגירושין). אלא ששיטת תרגום זו תאמה את גישתו, ולפיה ראה במשפט זה הזדמנות
 לאפשר לקורא להכיר את ההווי הכפרי המצרי על שלל אישיו ומנהגיו.
 קפליוק גם הרשה לעצמו ל"שפר" את היצירות המתורגמות כדי להתאימן לנורמות
 הספרותיות הראויות לפי תפיסתו. כך למשל, בתרגום הרומן "ימים" של טאהא חוסין
 החליט קפליוק שמן הראוי ליצירה אוטוביוגרפית זו להיות מסופרת בגוף ראשון ולא
 בגוף שלישי, כפי שעשה המחבר. בכך למעשה הוא פגע פגיעה אנושה בסגנונה וביחודה
 של יצירתו של טאהא חוסין. הנה לדוגמה פתיחת הרומן בערבית ובעברית:

لا يذكر لهذا اليوم اسماً.¹²
 לא אזכור שמו של אותו יום.¹³

גם ברומן "הגנב והכלבים" פעל המתרגם ל"שיפור" הטקסט המתורגם, ובהקדמה
 הדגיש את רצונו להשמיט את הדברים המיותרים המפריעים לשטף הסיפור ואת כוונתו
 לשנות את מבנה המונולוגים הנראים לו לקויים:

המתרגם מוצא לחובה לציין, כי בתרגום הסיפור הראשון [ז"א "הגנב והכלבים"]
 הרשה לעצמו במקומות מסויימים להשמיט (כמו סופו של פרק י"ב) או לקצר
 מה שנראה כמיותר או מפריע לשטף הסיפור, משום כך לא תמיד הקפיד לתרגם
 כצורתם אותם קטעי המונולוגים הלקויים פה ושם בדברנות יתירה ושינה את
 המיבנה שלהם.¹⁴

9. אפשר לתרגם משפט זה באופן אחר לגמרי: "ראש הכפר אשר יטען בפניי כשהוא נשבע שבועה
 חמורה". ראו *توفيق الحكيم، يوميات نائب في الأرياف، عكا، د.ت., עמ' 12.*
10. אל-חכים, יומנו (לעיל הערה 6), עמ' 32.
11. שם, הערות שוליים.
12. אפשר לתרגם כך: "אינו זוכר את שמו של יום זה". ראו *طه، حسين، الأيام، ج 1، القاهرة ط 44، د.ت., עמ' 3.*
13. ט' חוסין, ימים, תרגם מ' קפליוק, תל אביב 1932, עמ' 11.
14. מחפוז, הגנב (לעיל הערה 7), עמ' 18.

ואולם נראה שהמתרגם פגע בסגנון זרם התודעה שנקט המחבר, ולפיו היצירה מסופרת מזווית הראייה של הגיבור, שמחשבות והרהורים משובשים ובלתי רציפים מתרוצצים בראשו. תחת זאת העדיף המתרגם להפקיד את הסיפור בידי מספר יודע-כול, ועל כן הוא מוסיף משפטים כמו "ולסעיד נדמה", שהמחבר בוודאי נמנע מהם:

وشخير نور يبدو أنه لن ينقطع إلا حين تستيقظ عند الأصيل.¹⁵
בדממה העמוקה נשמעו נחרותיה של נור, ולסעיד נדמה, כי נחרתה לא תיפסק עד שתתעורר, וכדרכה, בשעת בין השמשות.¹⁶

ב. שמעון בלס (נ' 1930)¹⁷

בשנים הראשונות לעלייתו לארץ מעיראק ראה בלס את עצמו בן התרבות הערבית והמשיך לכתוב בשפה הערבית. את יצירותיו הערביות הוא פרסם בשם העט "אדיב אל-קאץ" בירחון "אל-ג'יד" (1953–2001), הירחון הספרותי של המפלגה הקומוניסטית הישראלית, לצד סופרים עיראקים אחרים כמו דוד צמח, ששון סומך וסמיר מארד (סמי מיכאל).

בעקבות תנאי המחיה הקשים שאליהם נקלעו העולים מעיראק, קשוי ההסתגלות לחברה הישראלית החדשה, היחסים המעורערים בין יהודים לערבים על רקע הסכסוך הערבי-הישראלי והזרות במערכת התרבותית הישראלית, נטשו בלס וחבריו את הכתיבה בערבית.¹⁸

15. אפשר לתרגם כך: "ונראה שנחירתה של נור לא תיפסק אלא כאשר היא תתעורר בשעת בין הערביים". ראו נחיב, محفوظ، اللص والكلاب، عكا د.ت., עמ' 100.
16. מחפוז, הגנב (לעיל הערה 7), עמ' 75–76.
17. שמעון בלס הוא יליד בגדאד (6 במארס 1930). בצעירותו למד בבית הספר "אליאנס" בעיר הולדתו. לאחר שסיים בית ספר תיכון בבגדאד השתלם בעיתונאות ופרסם סיפורים, רשימות ביקורת ומאמרים בערבית. הוא עלה ארצה ב-1951 והתגורר יותר משנה במעברה. לאחר שחרורו מצה"ל למד ספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב. פרסומו הראשונים בארץ היו בערבית. הוא עבר בהדרגה לכתיבה בעברית, ומאז פרסום הרומן הראשון שלו "המעברה" (1964) לא שב לכתיבה ספרותית בערבית. בשנים 1956–1961 היה כתב לעניינים ערביים ביומון הקומוניסטי "יקול העם". ב-1970 יצא לפריז וכתב עבודת דוקטור על השתקפות הסכסוך הישראלי-ערבי בספרות הערבית, והיא הותקנה לאחר מכן לספר בצרפתית, בעברית ובערבית. עם שובו לישראל ב-1974 הוא נמנה עם סגל ההוראה בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת חיפה ופרסם מחקרים רבים בארץ ובעולם. הוא גם ערך את כתב העת למחקר "אל-כרמל", היוצא לאור בערבית מטעם האוניברסיטה. פרופ' בלס כבר פרש מאוניברסיטת חיפה, והוא מתגורר לסירוגין בתל-אביב ובפריז (שם הוא עוסק בכתיבה).
18. ר' שניר, "מעגלים נחתכים בין הספרות העברית לבין הספרות הערבית", י' טובי (עורך), בין

בלס היה למעשה העיראקי הראשון שפרסם רומן בעברית – "המעברה" (ב-1964), ובכל זאת, גם לאחר שחש בטוח בכתובה העברית שלו עדיין ראה מחובתו כבן התרבות הערבית לתווך בין תרבות זו לבין החברה הישראלית. על כן הוא הקדיש את חייו המקצועיים לחקר הספרות הערבית המודרנית ולהוראתה ופנה לתרגום יצירות ערביות לעברית ואף עודד מתרגמים אחרים לנהוג כמותו ותמך בהם.

תרגומיו ליצירות סיפוריות ערביות, ובעיקר מצריות ופלסטיניות, התפרסמו באנתולוגיות ובכתבי עת שונים, כמו "תחת הסככה: אנתולוגיה מצרית" בעריכת ששון סומך (1979), ובגיליונות של "עתון 77", מאז 1977. אך אין ספק שהתרגום החשוב ביותר שלו הוא תרגום אנתולוגיה ייחודית על הסיפורת הפלסטינית, שנשאה את השם "סיפורים פלשתיניים" ויצאה לאור בשנת 1970 מטעם הוצאת "עקד" בעריכתו של המשורר איתמר יעוז-קסט (נ' 1934). נראה שהעובדה שיעוז-קסט הנהיג בהוצאתו מדיניות של פרסום שחרגה מן הקנון הספרותי הישראלי אפשרה לו לפרסם בה קובץ פלסטיני בתרגום עברי.

חשיבותה של אנתולוגיה זו איננה נובעת רק מהמעשה החלוצי של פרסום יצירות מהספרות הפלסטינית בלבוש עברי ומהנכחת הקול הפלסטיני בתרבות העברית, אלא בעיקר מהעובדה שפרסום האנתולוגיה היה בבחינת הכרזה מפורשת לפני קהל הקוראים העברי על קיומה הספרותי והפוליטי של הספרות הפלסטינית בתקופה שבה עדיין הייתה הכחשה של הזהות הלאומית הפלסטינית בזירה הפוליטית הישראלית.¹⁹ התעניינותו של בלס בספרות הפלסטינית – בעיניו "דיוקן של עם קרוע ומפוצל" – לוותה בהבעת הזדהות מסוימת עם תחושת הזרות שחש בה הפלסטיני הן בישראל הן בגולה:

הסיפורת הפלסטינית על שני ענפיה – זו הנכתבת בישראל וזו של הפליטים – מציגה בדרך-כלל את הגיבור כאדם בעל אישיות דואלית [...] גם תחושת הזרות של הפליט משולל-זכות-האזרח במדינה המארחת מקבילה לה תחושת הזרות של בן עמו בישראל, שעל-אף היותו אזרח שווה זכויות במדינה, אינו יכול להזדהות עם התשתית האידיאולוגית שלה, והוא מוצא עצמו במיעוט, שזהותו הלאומית טרם באה על מימושה.²⁰

מתוך התעניינותו בספרות הפלסטינית שימש עורך בהוצאה לאור של ספר ובו תרגום שתי יצירותיו של ע'יסאן כנפאני (1936–1972), "רגיאל פי אלשמס" (גברים בשמש,

עבר לערב: המגעים בין הספרות הערבית לבין הספרות היהודית בימי הביניים ובזמן החדש, תל אביב תשנ"ח, עמ' 177.

19. עמית-כוכבי, תרגומי (לעיל הערה 3), עמ' 72.

20. ש' בלס, הספרות הערבית בצל המלחמה, תל אביב 1978, עמ' 33.

(1963) ו"מא תבקא לכס" (מה שנותר לכס, 1966). הספר יצא לאור בשנת 1979 בהוצאת "מפרש", שפעלה בשנים 1978–1993 להפצת הספרות הערבית המתורגמת לעברית.

את שני הרומנים הקצרים האלה תיאר בלס כרומנים המבטאים את גישתו המסויגת של המחבר "לקיום הפלסטיני בגולה תוך תיאור אמין לממשות בלי דברנות-יתר והתערבות מצידו. הסמליות מתקבלת ממכלול המרכיבים של העלילה ואינה נכפית עליה באורח שרירותי".²¹ בעיניו, מטרתו של התרגום היא "לוודע את הקורא אל עולמו הפנימי והמורכב של הפליט הפלסטיני וגם אל עולמו של אחד הסופרים המוכשרים שהוציא מתחת ידו יצירות העשויות לעורר עניין והבנה אצלנו, על אף איבתו לישראל".²¹ אולם יש לזכור שתרגומיו של בלס, ובמיוחד תרגומיו מהספרות הפלסטינית, הושפעו מגורמים פוליטיים ותרבותיים שונים ואף מנוגדים. מחד גיסא ההזדהות עם סבלו של העם הפלסטיני, במיוחד בקרב חוגים קומוניסטיים בישראל שבלס נמנה עמם, תרמה לרצון מצד חוגים אלו לתת ביטוי לנרטיב הפלסטיני באמצעות תרגום יצירות מהספרות הפלסטינית.²² ומאידך גיסא על החברה הישראלית השתלט נרטיב ציוני שהתכחש לנרטיב הפלסטיני ואף לקיומו של עם זה ובו בזמן עודד מזרחנים, מתוך צורך קיומי, להכיר את המרחב הערבי והפלסטיני העוין.

הגורמים המנוגדים האלה יצרו אצל בלס מדיניות תרגום מבולבלת ומגמות תרגום סותרות. אלה התבטאו מצד אחד בניסיון להתחשב לא רק בערך הספרותי של היצירות הנבחרות לתרגום אלא גם במידה שהן מייצגות נרטיבים פוליטיים ואידאולוגיים, ומצד שני באימוץ גישה פטרונית בתרגום, המתבטאת בהשמטות רבות ובהגבהה לשונית וסגנונית,²³ מתוך ניסיון לשמור על כמה מאפיינים לשוניים וסגנוניים ייחודיים של טקסט המקור.

מדבריו של בלס בהקדמה לאנתולוגיה "סיפורים פלשתיניים" נראה שהוא לא הצליח להשתחרר כליל מהנרטיב הציוני השלטני (דומיננטי) באותה תקופה. על כן הוא מדגיש דווקא את כישלונה של ההנהגה הפוליטית הפלסטינית, שהמיטה על עמה אסון כבד מאחר שלא כלכלה את צעדיה נכונה ובכך תרמה את חלקה ביצירת בעיית

21. ע' כנפאני, גברים בשמש; מה שנותר לכס, תרגומו דניאלה ברפמן ויאני מדיאנוט, ערך שמעון בלס, ירושלים 1979, עמ' 12.

22. שניר, מעגלים (לעיל הערה 18), עמ' 178.

23. אנדרה לפוור (André Lefevere) מגדיר **פטרוניות** (Patronage) בספרות כך: "כוחות (אנשים, מוסדות) שיכולים לשרת או למנוע קריאה, כתיבה, ושכתוב הספרות", ואילו בתרגום הספרות הם "מתעניינים באידאולוגיה של הספרות יותר מבפואטיקה שלה, ולכן ניתן לומר שהפטרון מתעניין יותר בצד המקצועי כאשר דרושה התעניינות בצד הפואטי" (ראו A. Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, London 1992, p. 15).

הפליטים. הוא האשים את הפלסטינים גם בהיעדר תודעה לאומית ובהיעדר הנהגה פוליטית רצינית, שבעטיים לדעתו ברחו ממולדתם והפכו לפליטים.²⁴

בלס גם הציג באותה הקדמה שני קריטריונים שונים ואף מנוגדים לבחירת היצירות: האיכות הספרותית וייצוג ההוויי הפלסטיני. למעשה, מטרת התרגום בעיניו אינה בהכרח ספרותית, אלא פוליטית, כי התרגום יכול לדעתו לאפשר היכרות מעמיקה יותר של הפלסטיני, ובכך להבקיע את חומת העוינות והזרות בין שני העמים החיים באותה חלקת אדמה.²⁵

אלא שבחינה מדוקדקת ביצירות הנבחרות לאנתולוגיה מראה שבלס בחר דווקא יצירות המשקפות את עמדותיו בדבר סיבות הטרגדיה הפלסטינית ובדבר אופייה של הספרות הפלסטינית. על כן ישנן יצירות רבות המתארות את מה שכינה "הבריחה ההמונית" של הפלסטינים ממולדתם וכן את התערערות האמון בהנהגה הפלסטינית ובמדינות ערב. לצד אלה יש באנתולוגיה סיפור הנושא את השם "היהודי וצנצנת הקוניאק" מאת עוואד' שעבאן (נ' 1934),²⁶ והוא בא לשקף, לכאורה, את הנימה האנטישמית בספרות הפלסטינית, אף על פי שככל הידוע המחבר איננו סופר פלסטיני אלא לבנוני.²⁷

באנתולוגיה זו מופיעים שני סיפורים שמהם אפשר ללמוד על מדיניותו של בלס הן בבחירת היצירות הן באימוץ מגמות תרגום מסוימות, והם פותחים וחותמים אותה לפי הסדר: הראשון הוא أرض البرتقال الحزين (ארץ התפוזים העצובים) של עיסאן כנפאני,²⁸ והשני – الكلب سمور (הכלב סמור) של תופיק פיאדי (נ' 1938).

שני הסיפורים נחשבים לסיפורים בולטים בספרות הפלסטינית. "ארץ התפוזים העצובים" (1963), שהוא סיפור מעין אוטוביוגרפי, נחשב לאחד הסיפורים המכוננים והבולטים המגוללים את סיפור הנכבה והפליטות, והוא מסופר מנקודת מבטו של נער מתבגר. "הכלב סמור" (1968), שנכתב בידי אחד הסופרים הפלסטינים החשובים שחיו בישראל, מתמקד בסיפור חייו של כלב שנאבק יחד עם אנשי הכפר נגד הדיכוי והעושק,

24. ש' בלס (עורך ומתרגם), סיפורים פלסטיניים, תל-אביב 1970, עמ' 6.

25. שם, עמ' 18.

26. שם, עמ' 92–96.

27. ראו את האתר של הסופר עוואד' שעבאן: <http://www.awadshaaban.com>.

28. יש לציין ש"ארץ התפוזים העצובים" בתרגומו של בלס זכה להופיע שוב באנתולוגיה "מקום על פני האדמה" שערך יוסף גבעוני, בהוצאת מכון ואן ליר בשנת 1986 (ראו י' גבעוני [עורך], מקום על פני האדמה: סיפורים ערביים בני-זמננו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 93–99). מאוחר יותר, בשנות התשעים של המאה העשרים, הוא נכלל גם בתכנית הלימודים לספרות של משרד החינוך הישראלי, ראו את תיאור היחידה החמישית בתכנית הלימודים לספרות בבתי הספר הממלכתיים של משרד החינוך: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tochniyot_Limudim/Safrut/Kitot10_12/Yechida5/Bchira1.htm.

אך בעוד אנשי הכפר השלימו עם חיי הנדודים והפליטות, לאחר שהפכו לפליטים, הוא לא סבל חיים אלו והחליט לשוב לבדו לכפר.

ואולם נראה שלנגד עיניו של בלס עמדו לא רק איכותם וחשיבותם של שני הסיפורים, אלא גם המסר האידיאולוגי שלהם, התואם את העמדות שהוא ניסח בהקדמה לאנתולוגיה. אמנם שני הסיפורים מתמקדים בנכבה הפלסטינית ובחויית הפליטות והעקירה מהארץ, אך הם מתארים בריחה היסטרית של משפחות על מיטלטליהן וילדיהן. ועוד, את עיקר חצי הביקורת על מצב טרגי זה הם מפנים כלפי ההנהגה המסורתית ומדינות ערב – אלה תוארו בציניות כמי שהפקירו את הפלסטינים לגורלם. למעשה, שני הסיפורים מתעלמים כמעט כליל מהצד היהודי-ישראלי, ונוכחותו בהם שולית ומעורפלת.

בתרגום של שני הסיפורים ניסה בלס לשמור על מאפייניהם הסגנוניים והתמטיים הבולטים של הטקסטים המקוריים. כך למשל, ב"ארץ התפוזים העצובים" הוא הקפיד להשתמש, בהתאם למקור, בגוף שני בסיפר. כן הוא שימר את העיסוק בנושאים בעייתיים הקיימים במקור, כמו חוסר האמונה של המספר באל.²⁹ ואולם בלס גם מרשה לעצמו להשמיט מטקסט התרגום משפטים החוזרים על עצמם וכל מה שנראה לו מיותר ומעכב את העלילה. לעתים הוא אף השמיט משפטי מפתח שיש להם חשיבות רבה להבנת הטקסט. כך למשל, בקטע שלהלן מ"ארץ התפוזים העצובים" הוא השמיט את דבריו של המספר על ערכם של התפוזים, המסמלים בעיני הפליטים שנעקרו מיפו הן את הפרדסים האישיים שלהם הן את המולדת שהם הולכים ומתרחקים ממנה:³⁰

ועندما بدأت رأس الناقورة تلوح من بعيد، غائمة في الأفق الأزرق وفتت السيارة... ونزلت النسوة من بين الأمتعة وتوجهن إلى فلاح كان يجلس القرفصاء واضعاً سلة برتقال أمامه مباشرة... وحملن البرتقال... ووصلنا صوت بكائهن... وبدأ لي ساعتذاك أن البرتقال شيء حبيب... وأن هذه الحبات الكبيرة النظيفة هي شيء عزيز علينا... كانت النساء قد اشتريين برتقالات حملتها معهن إلى السيارة، ونزل أبوك من جانب السائق، ومد كفه فحمل برتقالة منها... أخذ ينظر إليها بصمت... ثم انفجر يبكي كطفل بائس...³¹

כשהגיחה במרחקים ראש-הנקרה, עמומה בתוך האופק הכחול, נעצרה המכונית. הנשים ירדו מבין המיטלטלים וניגשו אל פלח שישב ושיבת-קרפדה בצד הכביש וקלת-תפוזים לפניו. הן נשאו עימן את התפוזים, וקול יללותיהן הרטיט באוזנינו.

29. غسان كنفاني، "أرض البرتقال الحزين"، أرض البرتقال الحزين، عكا د.ت., עמ' 65-66; בלס, סיפורים (לעיל הערה 24), עמ' 23.

30. המשפטים המסומנים בקו תחתון בטקסט המקור הם משפטים שהושמטו בטקסט התרגום.

31. אפשר לתרגם את המשפטים המושמטים כך: "ונראה לי באותה שעה שהתפוזים הם דבר אהוב... והשתפוזים הגדולים הנקיים הם דבר יקר לנו... הנשים כבר קנו תפוזים ונשאו אותם איתן לרכב". ראו קנפאני (לעיל הערה 29), עמ' 62.

אביך ירד מאצל הנהג והושיט ידו לקבל תפוז. הוא התבונן בו באלם, ואחר-כך פרץ בבכי כתינוק.³²

בסיפור "הכלב סמור", המתאפיין בשימוש בלשון המדוברת בדיאלקט פלסטיני בדיאלוגים, אפשר להבחין שבלס ניסה להמיר את לשון הדיבור במקור לשפה הקרובה לשפת הדיבור של הקורא. לעתים הוא אף נעזר בשפה הערבית כדי לשמר את רוח טקסט המקור, ובכך נוצרה אינטרפרנציה לשונית של לשון המוצא בלשון היעד, שהיא אופיינית לתרגומים של שפות קרובות ולתרגומים הנוטים לאדקוויטיות:³³

هه.. يا فتاح يا عليم، كَنَك صَبَّحْتَ مُشْتَاقَةً لِدَارِ أَهْلِكَ؟ حَدا صَبَّحَ مَيْتَ فِي الْبَيْتِ وَأَنَا
مَش دَارِي بَعْدَنِي؟!
الكلبة يابو قاسم! ما لها الكلبة؟ [هكذا!]
صَبَّحْتَ وَالِدَةَ وَمَيْتَةَ عَوْلَادِهَا.

לא حول ולא قوة إلا بالله.. وأولادها طيبين؟ مش سامع غير جرو واحد بنوص!³⁴
"הה, יא פ'תאח יא עליס!" קרא בתדהמה, "כאילו תקפו אותך געגועים לבית
הוריך בבוקר זה! שמא מת מישהו בבית ואינני יודע?"
"הכלבה, אבו קאסם!"
"מה לה, לכלבה?"
"המליטה ומתה!"
"אין כוח ואין אייל אלא באלוהים! וגוריה חיים? אינני שומע אלא קול חלוש
אחד!"³⁵

ג. אנטון שמאס (נ' 1950)³⁶

שמאס ידוע כסופר דו-לשוני שכתב בערבית ובעברית, אך אין ספק שאת עיקר פרסומו

32. בלס, סיפורים (לעיל הערה 24), עמ' 22.

33. "אינטרפרנציה לשונית" משמעותה התערבות והשתקפות רפרטואר, כללים ונורמות של שפה מסוימת בביצוע מכוון בשפה אחרת. ג'דעון טורי אף הציע לראות באינטרפרנציה מונח כולל תרגומי, כלומר שאינטרפרנציה מופיעה, ולו במידה מצומצמת, בכל תרגום (ראו G. Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam and Philadelphia 1995, pp. 274–279).

34. תوفיק פיאז, "הכלב סמור", *الشارع الأصفر، بيروت 1970*.

35. בלס, סיפורים (לעיל הערה 24), עמ' 113.

36. שמאס נולד בשנת 1950 בכפר הערבי פסוטה שבגליל העליון. בשנת 1962 עברה משפחתו לחיפה, ושם הוא למד בבית ספר מעורב ליהודים וערבים. כאשר סיים את לימודיו התיכוניים עבר ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים. עם תום לימודיו עסק בעיתונות, בתרגום, בכתביה ספרותיות ובהפקת תכניות טלוויזיה (ראו M. Al-Mallah and M. Kayyal, "Anton Shammas").

הוא קנה דווקא בזכות כתיבתו העברית. מלבד שני קובצי השירה העבריים שלו, "כריכה קשה" (1974) ו"שטח הפקר" (1979), הוא זכה לתהילה בזכות הרומן "ערבסקות" (1986), שאחרי יציאתו לאור היה במהרה לרב-מכר בישראל. שליטתו של שמאס בדקויות הלשון העברית, חדשנותו הסגנונית והמבנית וטיעונו הפולמוסיים והפרובוקטיביים בדבר אופי המדינה ומעמדם של הערבים בתוכה הביאו להתעניינות רבה ביצירותיו אך גם עוררו ויכוחים ודיונים סוערים בקרב החוקרים והמבקרים.³⁷

מפעל התרגומים של שמאס נע בין שלוש השפות שהוא שלט בהן: הערבית, העברית והאנגלית. מן הספרות העברית החדשה הוא תרגם יצירות רבות לערבית, בהן ספר ילדים מאת מרים ילן-שטקליס (1972), רומן על השואה מאת יחיאל דינור (קי' צטניק) (1975) ושני ספרי שירה מאת דוד רוקח (1977) ודוד אבידן (1982). מן הספרות האנגלית הוא בעיקר תרגם ועיבד כמה מחזות לערבית או לעברית או לשתיהן יחד. אך מטבע הדברים הדיון כאן יתמקד בתרגומו מן הספרות הערבית החדשה לעברית.

השתלבותו של שמאס בפעילות תרגום זו הייתה בבחינת חידוש משום שעד שנות השבעים של המאה העשרים היו הפעילים בתחום זה בעיקר מתרגמים יהודים שעסקו בחקר התרבות והספרות הערבית, כמו יוסף יואל ריבלין (1889–1971) ומנחם קפליוק, או בני התרבות הערבית שעלו לישראל, כמו טוביה שמוש (1914–1982) וסמי מיכאל (ני' 1926). מתרגמים אלו הפנו את עיקר מאמציהם לתרגום יצירות ערביות קלאסיות ויצירות מודרניות משני המרכזים הספרותיים המסורתיים בעולם הערבי – קהיר וביירות. אלא ששמאס, שכבר צבר ניסיון בכתיבה מקורית בעברית, חש בטוח בעצמו לתרגם לעברית. שמאס החל את פעילות התרגום שלו מעברית לערבית ומערבית לעברית בעריכת שני כרכיה של האנתולוגיה הדו-לשונית *بصوت مزدوج* / "בשני קולות" (1974, 1976), ובהם יצירותיהם המקוריות והמתורגמות של היוצרים הערבים והיהודים שהשתתפו במפגשי היכרות ודו-קיום. את רוב היצירות הערביות (כעשרים במספר) שהופיעו באנתולוגיה תרגם לעברית שמאס עצמו.

בעיבודיו העבריים לתאטרון, מלבד מחזות שמקורם באנגלית (שהוזכרו לעיל), גם עיבוד המחזה שלו "טאקה באלח'יט" (אשנב בקיר), הכתוב בערבית מדוברת. הוא עיבד לעברית גם סיפור עם ערבי ידוע כספר ילדים, "השקן הכי גדול בעולם", שיצא לאור ב"כתר" בשנת 1982.

אבל את עיקר מרצו השקיע שמאס בתרגום שלושה רומנים ידועים של הסופר אמיל חביבי (1921–1996). הרומן הראשון הוא *الوقائع الغريبة في اختفاء سعيد أبي النحس المتشائل* ("הכרוניקה המופלאה בהיעלמותו של סעיד אבו אלנחס אלמתשאא'יל", (1974),

C. Fitzpatrick (eds), *20th Century Arab Writers* [Dictionary of Literary Biography (DLB), 346], Detroit and New York 2009, pp. 238–243.

37. שניר, מעגלים (לעיל הערה 18), עמ' 193–194.

ותרגומו הופיע בהתחלה בהוצאת "מפרש" בשנת 1984, ולאחר מכן במהדורה מתוקנת בהוצאת "הקיבוץ המאוחד" בשנת 1995. הרומן השני הוא *الخطية* ("אחיטיה", 1985), ותרגומו הופיע בשנת 1988 בסדרה היוקרתית "פרוזה אחרת" של הוצאת עם עובד. הרומן השלישי הוא *خرافية سرايا بنت الغول* ("סראיא בת השד הרע", 1991), ותרגומו ראה אור בשנת 1993 בסדרת המנויים החשובה "הספרייה החדשה", המשותפת להוצאת הקיבוץ המאוחד ולספרי סימן קריאה.

שלושת הרומנים דומים מבחינה סגנונית ותמטית. שלושתם עוסקים בהיבטים שונים של הטרגדיה הפלסטינית, ובמיוחד במציאות המורכבת שאליה נקלעו הפלסטינים שנתרו בישראל. רומנים אלו מתאפיינים בשילוב טכניקות סיפוריות מודרניסטיות ופוסט-מודרניסטיות, בפיתוח סגנון אישי ייחודי המבוסס על פרדוקס, משחקי מילים, שאיבה ממקורות שונים ומנוגדים ובשימוש מעורב ביסודות פיקרסקיים וראליסטיים, ישנים וחדשים, ערביים קלסיים ואירופיים בני הזמן.³⁸

מאז 1986 הלך והתרחק שמאס מהתרבות העברית, פיזית ורוחנית, והחל בקריירה אקדמית בשמשו מרצה ועמית מחקר בתחום הספרות ההשוואתית ולימודי המזרח התיכון באוניברסיטת מישגן. אלא שאחרי הקמת הוצאת אנדלוס בשנת 2000 הוא הסכים לשתף פעולה עם הוצאה זו, שקיבלה על עצמה לקדם תרגומים מהתרבות הערבית לעברית.³⁹ במסגרת שיתוף הפעולה ביניהם הוא שימש עורך הלשון של התרגום העברי של משה חכם לרומן "באב אלשמס" מאת הסופר הלבנוני אליאס ח'ורי (נ' 1948), שיצא לאור בהוצאת אנדלוס בשנת 2002. באחרית הדבר שכתב שמאס על הרומן הוא אומר:

"באב אלשמס" הוא מפת-האוצר של פלסטין. הזיכרון שהוגלה אל מחוץ למפה בארבעים ושמונה, מכתוב עכשיו את הסיפור על הקלף המחוק, והסיפור מציייר מחדש את מפת המולדת האבודה. זכות השיבה היא זכות הסיפור, והסיפור שנפרש כאן בתרגום עברי משיב את זכות הסיפור לבעליו; ואלה, שהוצאו אל מחוץ למפה, מחוץ למולדת, מחוץ להיסטוריה, שבים ומממשים את זכותם לדבר בשם הזיכרון באמצעות השפה שהפקיעה את קולם ומחקה את מפתם.⁴⁰

בשנת 2006 פרסמה הוצאת אנדלוס מהדורה דו-לשונית של שירי המשורר הפלסטיני טאהא מוחמד עלי (נ' 1931) בתרגומו של שמאס לעברית. שיריו של עלי מוסרים, לעתים בהומור ואירוניה, את חוויות הפליטים הפלסטינים המגורשים מאדמותיהם

38. ש' סומך, "האופסימיסט והפסימיסט", ארץ אחרת 16 (2003), עמ' 66.

39. ראו האתר של הוצאת זו במרשתת: <http://www.andalus.co.il>.

40. א' שמאס, "על הספר והסופר" (כיתוב גב), א' ח'ורי, באב אלשמס, תרגם מ' חכם, תל-אביב 2002.

ונשארים נאמנים לזיכרון כפריהם החרבים. המבקר יצחק לאור רואה בתרגום זה "תרגום מרגשי", ו"בשיבתו הנדירה של שמאס לספרות העברית" – "משהו מבורך".⁴¹ מסקירה זו עולה ששמאס מיקד את פעילות התרגום שלו מערבית לעברית ביוצרים פלסטיניים ובנושאים הקשורים לטרגדיית ביתורו ופיזורו של העם הפלסטיני. הדברים שכתב שמאס באחרית דבר ל"באב אלשמס" מעידים על התשקופת (פרספקטיבה) הפוסט-קולוניאלית שהוא אימץ בפעילות זו. מדבריו וגם מסוג היצירות שהוא תרגם מתקבל הרושם שהוא ביקש להנכיח באמצעות תרגומו את הנרטיב המודחק והשולי של המיעוט הפלסטיני בתרבות הרוב היהודי כדי לחתור תחת יסודות השיח הפוליטי הציוני בחברה הישראלית.

חוקרים אחדים דנו במדיניות התרגום של שמאס, בעיקר בתרגומו ליצירות של אמיל חביבי. ששון סומך, למשל, עסק בפתרונות תרגומיים למשחקי הלשון אצל חביבי והראה דרך דוגמאות רבות כיצד הצליח המתרגם במקרים רבים לפצות על משחקי לשון אלו במשחקי לשון מקבילים בתרגום, וכיצד לא עלה בידו במקרים אחרים להתמודד עם אותם משחקים.⁴² לעומת זאת ראובן שניר הצביע על יכולתו של שמאס "להגיש לקורא טקסט מלוטש שהמבנים הלשוניים והתחביריים הערביים אינם מבצבצים בו, בניגוד למרבית התרגומים האחרים לעברית מן הערבית". שניר גם ניסה להוכיח שההתאמות וההשמטות בתרגומו של שמאס, ובעיקר ב"אחי'טיה", אינן "עקביות ומגמתיות, והן גם לא נועדו לעודד את הרגשת הקורא כי היצירה אינה זרה לו ולתרבותו".⁴³

אמנם שני החוקרים אינם מצביעים בהכרח על מדיניות תרגום כללית מגובשת אצל שמאס, אלא שמתוך הדוגמאות שהביאו שניהם ומההסברים שנלוו אליהן קשה להשתחרר מהרושם שמדיניות התרגום שלו התאפיינה בנטייה לקבילות או, במילים אחרות, בנטייה להיצמדות לנורמות התרבותיות, הלשוניות והסגנוניות של תרבות לשון היעד. ואכן עיון מעמיק בתרגומו מגלה שהם מתאפיינים בחוסר שמירה על מלאות התרגום, בהגבחה לשונית וסגנונית של טקסט התרגום, במציאת מקבילות למשחקי הלשון ולחידושים הלשוניים הקיימים בטקסט המקור הערבי ואפילו בנטייה לעיבוד ולתרגום בפרפרזה.

כאמור אחת הנורמות הבולטות בתרגומו של שמאס היא חוסר שמירה על מלאות התרגום, כלומר ריבוי ההשמטות והתוספות. השמטות אלו הלכו והתרחבו עם הזמן, בתרגומו יצירותיו של חביבי. ב"אלמתשאא'יל" הוא השמיט משפטים בודדים וקצרים,

41. י' לאור, "האדמה זונה היא", הארץ (מוסף תרבות וספרות), 27 בינואר 2006, עמ' ה2.

42. ש' סומך, "אנטון שמאס: התרגום כאתגר, על תרגום יצירות אמיל חביבי לעברית", ש' סומך (עורך), תרגום בצידי הדרך – עיונים בתרגומים מן הספרות הערבית לעברית בימינו, תל-אביב 1993, עמ' 43–50.

43. ר' שניר, "מקור ותרגום על קו-התפר", בתוך סומך, תרגום (לעיל הערה 42), עמ' 30.

כמו בית השיר הראשון בשירו של המשורר הערבי הג'אהלי אמרוא' אלקיס (?? – 540),⁴⁴ אך חלק מההשמטות במהדורה המאוחרת של תרגום ספר זה נבעו מרשלנות או מטעות דפוס. כך למשל, במהדורה המאוחרת הושמט המשפט המספר שהאריה טרף את מנהל המחלקה הערבית בהסתדרות, אלא שבמהדורה המוקדמת משפט זה אמנם הופיע.⁴⁵ ב"אחי'טיה" וב"סראיא" ההשמטות רחבות יותר, כמו השמטת קטע ארוך מ"אחי'טיה", שיש בו לגלוג על המזרחנים והערביסטים.⁴⁶

שניר רואה בהשמטות אלו עדות לרשלנות ולקשיי תרגום,⁴⁷ ולעומת זאת חנן חבר רואה בהן חלק מניסיון לטשטוש תחומים בין מקור לתרגום.⁴⁸ בדיקת ההשמטות השונות אמנם מראה כי הן נעשו מסיבות רבות, כמו קשיי תרגום, רצון להימנע מסרבול וחזרות מיותרות, הצורך לשפר את קריאות הטקסט וכדומה.

גם תוספות לא קשה למצוא אצלו. רוב התוספות באות להבהיר יסודות מיוחדים מן הלשון והתרבות הערבית והאסלאמית, כגון מונחים ייחודיים, שמות, פתגמים וכדומה. המתרגם נהג לרוב לשמר יסודות אלו על ידי תעתוקם לעברית, אך הוא הוסיף להם הנהרות, פרשנויות או יסודות מקבילים מן התרבות העברית או האוניברסלית בגוף טקסט התרגום. כך למשל הוא נהג במונחים הייחודיים الجاهلية: "הג'אהליה, התקופה הקדם-אסלאמית",⁴⁹ رسييل الطاسات: "סביל אל-טאסאת", שהוא "רהט-השתיה בקעריות הנחושת",⁵⁰ וכך נהג גם בשמות מקומות ואנשים: "وادي القرن: "נחל וואדי אל-קרן, לימים נחל כזיב",⁵¹ ابن رشد: "אבן רשד, הלא הוא אביראוס".⁵²

בקטעים מסוימים שיש בהם השמטות ותוספות רבות נראה תרגומו של שמאס קרוב לעיבוד או לתרגום בפרפרזה. לדוגמה: בקטע המופיע ב"סראיא" ועוסק ביחסו של המשורר אוסאמה בן אלמונקד', בן המאה השתיים-עשרה, לתושבי פלסטין בזמן

44. إميل حبيبي، الوقائع الغربية في اختفاء سعيد أبي النحس المتشائل، القدس 1977، עמ' 48; א' חביבי, האופטימיסט, תרגם א' שמאס, ירושלים 1984, עמ' 53; הנ"ל, האופטימיסט, תרגם א' שמאס, תל-אביב 1995, עמ' 41.
45. حبيبي (לעיל הערה 44), עמ' 14; חביבי, האופטימיסט 1984 (שם), עמ' 10; חביבי, האופטימיסט 1995 (שם), עמ' 9.
46. إميل حبيبي، إخطية، نيقوسيا، 1985، עמ' 59–60; א' חביבי, אחי'טיה, תל-אביב 1988, עמ' 103.
47. שניר, מקור (לעיל הערה 43), עמ' 27.
48. ח' חבר, "להכות בעקבו של אכילס", אלפים 1 (יוני 1989), עמ' 186–187.
49. حبيبي (לעיל הערה 46), עמ' 13; חביבי, אחי'טיה (לעיל הערה 46), עמ' 18.
50. حبيبي (לעיל הערה 44), עמ' 30; חביבי, האופטימיסט 1984 (לעיל הערה 44), עמ' 30; חביבי, האופטימיסט 1995 (לעיל הערה 44), עמ' 24.
51. إميل حبيبي، خرافية سرايا بنت الغول، حيفا [199], עמ' 11; א' חביבי, סאריא בת השד הרע, תל-אביב 1993, עמ' 14.
52. حبيبي (לעיל הערה 44), עמ' 42; חביבי, האופטימיסט, 1984 (לעיל הערה 44), עמ' 45; חביבי, האופטימיסט 1995 (לעיל הערה 44), עמ' 36.

מסעות הצלב מרבה המחבר בהזכרת שמות כתות אסלאמיות וגם מוסיף הערת שוליים על המשורר.⁵³ אלא ששמאס מחליט להכניס לגוף הטקסט חלקים מהערת השוליים של המחבר וגם נוקט מגמות הכללה כדי לצמצם את הזכרת הכתות האסלאמיות – הוא משייך את כולן "לכתות השיעיות המרדניות", אף שאחת הכתות המוזכרות בטקסט הערבי (כתת "אלחלאג'ין" הצופית) איננה שיעית.⁵⁴

תרגומי שמאס מתאפיינים גם בשימוש בלשון גבוהה, מקראית ומליצית. ב"האופסימיסט" למשל הוא נקט צירופים כבולים הלקוחים מהלשון המקראית, כמו "עופר האיילים" ו"רועה בשושנים" (האופטימיסט, 1984, עמ' 49; 1995, עמ' 38), הלקוחים משיר השירים. כן נראה אצלו שימוש במבנים תחביריים ודקדוקיים של המקרא, כמו למשל, "ויהי [...] טרוף טורף" (שם, 1984, עמ' 10; 1995, עמ' 9), הלקוחים מספר בראשית.

הוא גם ניסה תמיד למצוא מקבילות עבריות לחידושי הלשון ולמשחקים הלשוניים שבטקסט המקור הערבי בניסיון לשמור על המשמעות הסמנטית המקורית. כך למשל, השימוש של חביבי בפועל שנגזר מתוך שם עצם עובר לעברית בצורה חלקה יחסית: הפועל *مومسها*, שהומצא משם העצם *مومس* (זונה), הביא אותו להשתמש בפועל נדיר בעברית – "הזנוה" (הדיחו אותה לזנות; שם, 1984, עמ' 99; 1995, עמ' 72). גם השימוש של חביבי במשחק לשוני הקרוי ברטוריקה הערבית *جناس* (גינאס = לשון נופל על לשון), המבוסס על שימוש במילים בעלות צליל או שורש זהים, הביא את שמאס למשחק לשוני מקביל:

فعاد معلمي واتكأ حيث كنت متكئاً على المزولة وقد زاولني القلق⁵⁵

ומורי שב ונשען אל הקיר שעליו הייתי שעון, קיר שעון-השמש, לאחר שהדאגה שעתה ממני (האופסימיסט, 1984, עמ' 40; 1995, עמ' 32).

בדוגמה זו המשחק הלשוני במילים *اتكأ*-*متكئاً*, *المزولة*-*زاولني* זכה למשחק לשוני מקביל על ידי שימוש במילים מהשורשים *שע"ה* ו*שע"ן* (נשען, שעון, שעון ושעתה).

תרגומיו של שמאס בכלל, ולשלושת הרומנים של אמיל חביבי ("האופסימיסט", "אח'טיה" ו"סראיא") בפרט, זכו להערכה רבה בתרבות היעד העברית. ששון סומך רואה בהם "נס לשוני" משום ש"שמאס התגבר בתושייה ובחוש לשוני רב על קשיי תרגום כבירים, שכן לשונו של חביבי מצטיינת [...] באקרובאטיקה לשונית ובשימוש תכוף ברב-משמעותם של המילים והצירופים".⁵⁶

53. *حبيبي* (לעיל הערה 51), עמ' 12.

54. חביבי, סאריא, 1993, (לעיל הערה 51), עמ' 14–15.

55. *حبيبي* (לעיל הערה 44), עמ' 38.

56. סומך, האופסימיסט (לעיל הערה 38), עמ' 67.

שמאס עצמו הדגיש, כאמור, את הבעייתיות שבתרגום בין שתי השפות. הוא אף הצביע על כך שהשירה הערבית המודרנית המתורגמת לעברית אינה "נשמעת טוב" בעברית. על כן בדבריו על תרגום "האופסימיסט" הוא טען שחביבי יצר בספרו "דג וירטואוזי השוחה בתוך הלשון הערבית לאורך תולדותיה כבתוך אקווריום פרטי", אבל במהלך מעשה התרגום חש שמאס שדג זה "אינו נושם טוב בעברית [...] חוסר החמצן מורגש במיוחד במים הרדודים של העברית המדוברת".⁵⁷ למעשה שמאס רומז שתחייתה והתחדשותה המאוחרות של העברית כשפת דיבור, שהחלו בעצלתיים רק בסוף המאה התשע-עשרה, לא הביאו להתנגשות רובד לשוני רחב ועשיר הנפרד מהשפה הספרותית כמתקיים בערבית, שהיא עצמה שימשה מקור חשוב לסלנג העברי.⁵⁸ על כן בעיניו ניסיונו ליצור טקסט שווה ערך לטקסט הערבי גם מבחינת הרבדים הלשוניים לא נחל הצלחה. ואולם חביבי היה מרוצה מאוד מכישרון התרגום של שמאס עד כי מצא לנכון לפנות אליו ישירות ברומן שלו "סאריא בת השד הרע" (1991) ולהציב לפניו אתגר תרגומי קשה: "ואני מעמיד אתגר בפני אנטון שמאס שיתרגם את הצימודים והלשון נופל על לשון האלה לכל לשון, קרובה או רחוקה".⁵⁹ ואכן בעקבות תרגומו של שמאס זכה חביבי בפרס ישראל לספרות בשנת 1992.

ועם זאת ההצלחה המסחרית וההתעניינות הציבורית בתרגומי שמאס ליצירותיו של חביבי עוררו ויכוחים ודיונים בשדה הביקורת העברית, לעתים כחלק מהדיון על כתיבתו המקורית העברית של שמאס. חנן חבר, למשל, רואה בהם ניסיון לטשטוש תחומים בין תרגום למקור מתוך מגמה של הספרות הערבית המקומית לפרוץ את "תחומי של הקנון העברי. מן השוליים הדחויים של תרבות המיעוט הלאומי הערבי היא חודרת אל תחומיה של תרבות הרוב הסמכותית".⁶⁰ לעומת זאת ראובן שניר קובע כך: "נורמה של טשטוש בין מקור לתרגום בספרות הערבית הפלסטינית בישראל איננה קיימת לא מבחינה עובדתית סטטיסטית וגם לא במקרה הפרטי של תרגומו של שמאס לחביבי".⁶¹

מכל מקום, למרות ההתקבלות האוהדת של תרגומי שמאס בתרבות היעד העברית, נראה שהתרחקותו הפיזית והרוחנית מהתרבות העברית והופעת תרגומו האחרונים בהוצאה קטנה ושולית מלמדות שהזרם המרכזי בתרבות העברית דוחק לשוליים את הזרמים והמערכות החותרים תחתיו ומסכנים את מעמדו ואת השיח האידאולוגי שלו.⁶²

57. א' שמאס, "על ימין ושמאל בתרגום", עתון 77, 64–65 (1985), עמ' 19.

58. י' פלמן, "תחיית הלשון העברית בראייה בין-תחומית", קתדרה 95 (2000), עמ' 155–158.

59. חביבי (לעיל הערה 51), עמ' 151.

60. חבר, להכות (לעיל הערה 48), עמ' 186–187.

61. שניר, מקור (לעיל הערה 43), עמ' 31.

62. על המתיחות המתמדת בין המרכז (אשר מכתוב נורמות ודגמים לרב-מערכת) לשוליים ובין המערכת הקנונית או הרשמית (הנמצאת לרוב במרכז הרב-מערכת) למערכת הלא-קנונית או

סיכום

התנהלותה של פעילות התרגום מן הספרות הערבית המודרנית לשפה העברית בצל עימות לאומי ממושך הביאה לקיטוב במניעים, בהניעות (מוטיבציות) ובמדיניות התרגום של המתרגמים הפעילים. משקלם של השיקולים האידאולוגיים הולך וגדל הן מבחינת תכלית התרגומים הן מבחינת מאפייניהם הלשוניים והסגנוניים. שלושת המתרגמים שבחרתי להתמקד בהם – קפליוק, בלס ושמאס – ייצגו עמדות אידאולוגיות מנוגדות, והן התבטאו גם במדיניות תרגום שונה.

גישתו האוריינטליסטית של קפליוק הביאה להדגשת ערכן האינפורמטיבי של היצירות המתורגמות מן הספרות הערבית, להמעטת ערכן האמנותי ואף לסטייה מהותית מהמבנה האמנותי המקורי שלהן.

בלס ניסה לתמרן בין שימור והבלטת ערכן וייחודן הספרותי של היצירות המתורגמות לבין הדגשת הנרטיבים הפוליטיים והאידאולוגיים שהן מייצגות, ובכך יצר מדיניות תרגום מהוססת ומבולבלת.

לעומת זאת, רצונו של שמאס להביא להתקבלותן של היצירות המתורגמות בתרבות העברית ולאפשר לנרטיב החלופי הפלסטיני לחדור לתודעה הציבורית הישראלית הביא אותו להבליט את ערכן האמנותי של היצירות ולהדגיש את ייחודן הסגנוני. ולשם כך הוא גייס את מיטב כישורו הספרותי והלשוני בעברית.

מפעלם של שלושת המתרגמים מחדד את שאלת מעמדה ותכליתה של פעילות התרגום בהיותה זניחה ומונעת מנטיות אידאולוגיות מכאן, וערוץ היוצר שיח ספרותי פורה – מכאן.

הלא־רשמית ראה את כתבי התאורטיקנים של תאוריית "הרב־מערכת", ובמיוחד את דברי איתמר אבן זֶהַר: I. Even-Zohar, *Polysystem Studies Poetics Today* 11, 1 (1990).

